

«НЕЗРУЧНІ» СЕЛЯНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано історичну готовність українських селян Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до залучення їх у модерне націєтворення. Основну увагу приділено участі інтелектуалів у цьому процесі. Наголошено на ступені спроможності сучасної історіографії адекватно осмислювати проблему. На думку автора, ключовою перешкодою тут нерідко виступає надмірний світоглядний євроцентризм дослідників.

Ключові слова: історіографія, варіації розвитку, модерна нація, українці, селяни.

Проанализировано историческую готовность украинских крестьян Надднепрянщины второй половины ХІХ – начала ХХ в. к привлечению их в модерное творение нации. Основное внимание уделено участию интеллектуалов в этом процессе. Акцент сделан на степени готовности современной историографии адекватно осмысливать проблему. По мнению автора, определяющей преградой здесь часто выступает излишний мировоззренческий евроцентризм исследователей.

Ключевые слова: историография, вариативность развития, модерна нация, украинцы, крестьяне.

Author analyzed historical preparedness of peasants from Naddniprianska Ukraine in the second part of ХІХ century – beginning of ХХ century for involvement into modern processes of nation evolution; in addition most of the focus is on participation of intellectuals in this process. Author emphasized ability level of modern historiography to interpret this problem. According to author key obstacle is excessive European orientation of researchers' world view.

Key words: historiography, development variety, modern nation, Ukrainians, peasants.

Підбиваючи підсумки роботи ІІІ конгресу польських служителів Клію, присвяченого минувшині села й селянського руху (відбувся у Пултуску (Польща) 4-6 вересня 2006 р.), відомий львівський історик Леонід Зашкільняк слушно виокремив спільну думку учасників форуму про те, що в останні століття «процес модернізації села є неминучим, але його спроби й наслідки не є однозначними» [1, с. 225]. Бо й справді «втрати соціально-культурного плану», як і «нівелювання цілого пласту традицій і звичаїв», виявилися надто значними на тлі визнаних технологічних здобутків [1, с. 225]. Із наміром продовжити запропоновану польськими колегами дискусію стосовно центрально-східноєвропейського, а найперше українського села, звернемо увагу на перспективу поглибленого осмислення позитивних і негативних наслідків від такої непростой взаємодії традиційних устоїв аграрного суспільства і викликів модерну. Враховуючи, що досвіду сусідів націоналізації селян протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (а фактично – з кінця ХVІІІ ст. до Другої світової війни включно) присвячено низку праць, зокрема й ґрунтовну статтю Владзімежа Меджецького [2], мету цієї розвідки визначаємо зміщенням акцентів на осмислення істориками процесу залучення в модерні націєтворчі процеси

власне мешканців етноукраїнської сільської місцевості, які разом із білоруськими селянами слугували в названій вище статті радше певним тлом для порівняльного аналізу заявленої проблеми. Помітної кореляції потребують також методологічні підходи, позаяк будь-які теоретичні спрощення в цьому разі означають підсилення міфологічної складової міркувань, що, у свою чергу, дає підстави для зростання підозрливості в політичній заангажованості авторів.

Долучаючись до логіки розмислів польського колеги, попервах виокремимо ту обставину, що складність вживання термінології «модерна нація» (з якою в цьому разі мають справу дослідники російського суспільства) не лише не зникає, а й додатково підсилюється, коли свій пізнавальний інтерес вони починають фокусувати на українській спільноті. Мотив такого підсилення досить банальний – відсутність головного «націєформуючого» чинника, який у російському випадку був і залишався багато в чому визначальним. Мова йде про усвідомлену наявність усталеного й до того ж достатньо продуктивно діючого інтелектуального міста, точніше урбанізованого середовища. Натомість малоросійський світ прийнято було пов'язувати з сільським середовищем, причому «ґршили» цим як росіяни, так і українці – власне тутешні інтелектуали Над-

дніпрянської України. Це створювало труднощі, передусім певний психологічний бар'єр у «формуванні моделі суспільного життя, держави, релігійності, культури і свідченні про своєрідність і надзвичайні цінності» українськості, в пошукові способів пояснення цих процесів [2, с. 61]. Завдання ж мало стояти значно ширше і, як нам видається, досить амбітно: не обмежуватися існуючою візією модернізації, на кшталт інтеграції малоросійського племені за визначеною траєкторією та ще й під чиєюсь зверхністю, а віднаходити можливості в усіх відношеннях адекватно відповідати дієвим дискурсом на реалії посткріпосної доби.

Позаяк нація без проводу не виникає, доцільно було б також побіжно простежити трансформаційну роль обох чинників – народного та елітного. В українському випадку унікальність цього еволюційного поступу набуває особливої значущості в тому розумінні, що його складові потребують максимально точних визначень і таких же ретельних автентичних характеристик. Нерідко настільки справді специфічних, що епістемологічно не виправданим є механічне застосування термінології і методик не лише західноєвропейського пізнавального досвіду, а й згаданого російського.

А втім, В. Меджецький цілком доречно вирізняє самобутність процедури становлення російської національної ідеології протягом XIX ст., вказуючи на її свідому архаїзацію [2, с. 61]. Щоправда, така констатація вочевидь мала б отримати ґрунтовніше пояснення. З-поміж іншого, варто було б з'ясувати: чи доречно в цьому разі протиставляти західноєвропейську демократію і ту ж таки модернізацію традиційним російським пріоритетам – православ'ю і самодержавству. Адже, попри те, що великоруська спільнота справді потребувала гаранта збереження «найцінніших рис російського духу», таку залежність не потрібно сприймати як історично сформований антипод. Модернізація, яку у вузько-політичному сенсі розуміємо державним впливом на суспільні процеси, демократизація (точніше лібералізація як її посткріпосний різновид), підпорядкування церкви державним інтересам були схожими, подібними, уніфікованими, нехай навіть реалізованими з запізненням і зі своїм самобутнім колоритом. Отак, відмінне було і було його багато, але результат виявився схожим, майже однаковим. Не тому, що росіяни ментально й мисленнево уподобалися західним європейцям. Просто відсутність у їхній душі (психокulturі) «попередньої ланки» вдалося цілком компенсувати противагою контрастів. Кажучи дещо категорично, дикунство примаскувати ніжністю, брутальність – сентиментальністю, розгул – аскетизмом, гріх – святістю, західництво – слов'янофільством. Це дає підстави визнати, що в російській культурі «дисгармонійно співіснували елементи духовності Європи та Азії, екстремально протиставлені одне одному» [3, с. 267], а пропонуваній підхід до її прояснення вочевидь є ліпшим із потенційно можливих.

Пропонувати подібне логічне пояснення українського варіанта націоналізації селян такою ж мірою спокусливо. Проте навряд чи цей шлях є опти-

мальним, бо спільного тут буде ще менше, а потребуватиме воно куди більших методологічних компромісів. Наявність «ментально чужої» держави (іншими словами, відсутність традиції політичного народу), якій досить було «націоналізуватися», аби виконати свою модерну історичну місію, сильно протиставляє досвід України не тільки практики країн Західної Європи, а й Росії, відтак підважує доцільність вищенаведеного теоретичного запозичення. Варто, на наш погляд, шукати значущий чинник для визначення ключових алгоритмів малоросійського (українського) націєтворення. Таким міг би бути, приміром, культурний універсум соціуму. Тут керуємося тим теоретичним положенням, що спільнота живе й розвивається настільки, наскільки її культура відкриває простір для суб'єктивного самовираження.

Між іншим, манера осмислювати європейський досвід націєналізації селян через процедуру «підтягування Сходу до Заходу» притаманна, є домінуючою для дослідників східноєвропейських країн, польських зокрема. І це не випадково. Така євроцентрична версія, напевне, не може не виникати, бо, по-перше, подобається, адже зміцнює переконаність авторів у правильності свого пояснення; по-друге, кон'юнктурно кореспондується з позицією «політично впливових» англійців і американців, для яких, як слушно підкреслює Микола Рябчук, «Україна ніколи не існувала ні в часовій, ні в просторовій свідомості», а «селянська проблематика завжди була чужою й малозрозумілою» [4, с. 17]; по-третє, напрочуд зручно розміщує ідентифіковані як рідні етнонаціональні пріоритети між «майже передовою» Європою і все ще (чи постійно) «невизначеною» Україною. Іншими словами, за нині добре рекламовані адвокатські послуги в Європі українство має платити ще щедріше. Цілком однозначно про це натякає у своїх порівняннях Гжегож Маркевіч: «Якщо говорити про українське суспільство, то не може бути й мови про еволюцію в усвідомленні власної національної ідентичності в XIX ст., оскільки в XIX ст. вона лише почала виникати. Український народ, на противагу польському, не мав за собою традиції політичного народу, виступивши на історичну арену як етнос» [5, с. 347].

З огляду на сказане, визнаємо, що глибинні пласти буття – культура, психологія, ментальність, ґрунтовані на них способи/стереотипи мислення багато в чому залежать від природного довкілля. Унікальність української ситуації в тому, що назагал щедра, м'яке і збалансоване навколишнє географічне середовище, включаючи родючу землю, водні та лісові ресурси, помірний клімат, виявилось історично поєднаним із геополітичною розколотістю між «осілим хліборобством» і «мінливим та непередбачуваним Степом». Долучаючись до розмислів Ярослава Дашкевича, що в сучасних інтерпретаціях «погляд на Великий кордон як своєрідний санітарний бар'єр, відпадає остаточно», бо в Україні він «був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра...», «не лише палахкотів вогнем, але і був зоною етнокультурного обміну» і «границі не лише роз'єднували, але й

об'єднували народи...» [6, с. 44], вважаємо за потрібне, так би мовити, розширити дію Великого кордону на українську історію якраз через осідання/відображення його власної історії в культурі (вужче – ментальності) автохтонного населення.

Риси, які на свій лад ефективно творитимуть історію протягом довгих століть, зокрема й у період, про який іде мова в цій розвідці, уже здебільшого окреслені гуманітарними науками, однак служителям Клію не поспішають їх включати в контекст своїх студій. Індивідуалізм, екзекутивність, інтровертивність, емоційно-естетична домінанта, толерантність та інші властивості українського менталітету в історіографії «працюють» усе ще недостатньо. А це гальмує розробку підходів до пояснення цілої низки способів, манер, практик історичного поведіння української (ширше – руської, малоросійської, землеробської тощо) спільноти. Тому серед іншого важко буває зрозуміти, чому вона вперто не визнавала автократичних і деспотичних форм правління, а в кінцевому підсумку з упередженням ставилася до будь-якої державної влади, зокрема й демократичної, української. До речі, добу, яку досліджуємо, можна охарактеризувати, як сказати б, мирними умовами, а тому доречно було б прояснити, чому і з якими наслідками в цей відрізок історії рільники із берегів Дніпра були звично для себе «замкнутими на своїй суб'єктивності» [3, с. 208].

Особливістю малоросійської людності середини XIX – початку XX ст. було те, що, на відміну від російської і польської «класичних» національних спільнот вона, майже виключно була представлена нижчими станами. Такою ж її осмислювала і тогочасна інтелігенція. Показовою в цьому плані можна вважати рефлексію на український рух Анатолія Луначарського, датовану 1912 роком [7, с. 19]. Традиція виявилася напрочуд живучою, бо передалася й наступним поколінням істориків.

З огляду на переконливу детермінацію Великого кордону, досить складно однозначно визначити перспективи національного поведіння українських селян навіть на початку XX ст. Згадаймо, приміром, як російська влада, беручи до уваги монархічні ілюзії патріархального світогляду сільського простолюду, заходила масово включати його до чорносотенних організацій. Зрозуміло, ні про який варіант апіорі усвідомленого національного ствердження селян у цьому разі мова йти не могла, хоча, природно, «Союз русского народа» і пов'язував із такою акцією цілком визначені політичні цілі. Як же збагнути справжні мотиви потрапляння малоросійських хліборобів до чорносотенного проекту? Думаємо, через ментальну унікальність людей того ж Великого кордону, яка позбавлена в цьому разі своєї звичної заплутаності та багатозначності й виявляє себе цілком рельєфно, тим самим уводячи в оману тих, хто чекає від традиційних і водночас такою ж мірою самобутніх землеробів-трудоарів чіткої, але альтернативної світоглядної модерної визначеності. Для зручності пояснення візьмімо до уваги думку одного зі спостережливих дописувачів газети «Бодрая мысль» М. Бурного, який 1913 р. зазначав: «У Волинській губернії селяни-союзники... заявляють, що... земля повинна належати

тим, хто її обробляє», а на сусідньому Поділлі – «селяни з союзними значками... відверто казали, що поміщицька земля буде належати їм» [8]. Такі маніфестації явно не співпадали зі званням «союзників». Проте ще більшою мірою вони мали розчаровувати українських націонал-патріотів.

Долучимо до сказаного ще одну обставину: радикальних змін, які дослідники звикли шукати в селянському середовищі пореформених десятиліть, насправді майже не відбувалося. Стереотипи прогресистської української та почасти й зарубіжної історіографії потребують тут переосмислення як ніде. Надто, коли мова заходить про внутрішній світ та відповідні йому манери соціального поведіння сільського простолюду, позаяк протилежно означало б щось із розряду «вдосконалення», «докорінного поліпшення», «кардинального оновлення». Натомість, придивляючись до манер сільських людей рубежу XIX-XX ст., раз по раз натрапляємо на достатньо сумні картини. Приміром, украї низька ефективність функціонування того ж місцевого самоврядування. Навіть якщо знехтувати деякою емоційністю, що її спостерігаємо у викладі дописувача «Києвлянина», то змальована ним ситуація виглядала далеко не найліпше: «Це просто неорганізований натовп, нерідко в кілька сотень осіб... Вирішальне слово належить різним крутім-крикунам, тим дільцям-мироїдам, які давно вже виділилися в кожному селі в особливу групу спеціалістів...» [9]. Отож, неспроможні належно щось заперечувати цим «спеціалістам» селяни навряд чи були готові стверджувати себе в набагато інтелектуальнішому національному проекті. Навіть саме повсякденне відволікання на цей другорядний фронт суттєво підважувало таку перспективу. Ситуація виглядала б набагато оптимістичніше, якби самі круті-крикуни спромоглися очолити модерне переродження села. Але так не відбувалося, бо «сільських мироїдів» більше приваблювали тактичні перемоги в тутешніх баталіях, а не стратегічні успіхи національного ствердження, яке їм було таким же далеким і незрозумілим як і решті односельцям. Тож природно, що існуюча російська державність отримувала додатковий шанс на заповнення цієї прогалини.

За таких умов національного становлення актуальною залишалася питання подвійної ідентичності, яка виявлялася на всіх рівнях психології українців. Тією чи іншою мірою вся інтелігенція України – від свідомих українофілів до патріотів-русифілів уключно – була носієм своєрідної прикордонної ментальності. До тієї її частини, яка протягом усього життя щиро «любила і малоросійську народність, і її мову» [10, с. 152], присягалася «до смерті боронити українське слово» [11, с. 98], належав Микола Костомаров. Проте такі як він складали абсолютну меншість. Імовірно через те, що в цій «поодинокій любові» надто вже неповною виглядала «соціальна композиція нації» [12, с. 81]. Приклад, узятий нами з інтелектуального життя початку XX ст., демонструє значно типовіше розуміння ситуації. Наведені міркування належать російському академіку, прихильнику шовіністичної концепції «однієї руської мови» Олексію Соболевському. Утім, і в його

великодержавному варіанті бачення також натрапляємо на феномен ментальної подвійності своїх/чужих хліборобів. Російський філолог-славист наголошував: «Селянство (українське. – Ю. П.) вважає себе єдиним із великоросами російським народом». І тут же визнавав, що «малороси вперто тримаються своєї мови і своїх побутових особливостей» [с. 13, 11]. Ще один варіант, який репрезентує позицію «не правильно, бо не так, як прийнято, усталено, звично», належить «міщанському погляду» князя Є. Трубецького. Логіка цього аристократа така: оскільки деякі зі знайомих йому українофілів нікудишне говорили українською мовою, а добре російською, то, постійно переймався він, чи можлива така оказія в середовищі поляків? З огляду на виявлену Трубецьким несхожість двох народів, існування української національності видавалося йому «надто сумнівним» [14, с. 18–21].

Інтереси селян залишалися тісно пов'язаними із землею. Те, що сільське господарство – основа життєдіяльності, по своєму визнавали і самі хлібороби, і інтелігенція, і чиновники, політична еліта в цілому. Свідченням такої подібності може служити структура губернських звітів. Аналіз сільського життя, передусім у його «економічному звучанні», клерки завжди ставили на початку документа. З нього власне розпочинали письмове річне повідомлення до вищих державних інституцій. Ось типовий фрагмент тексту, розміщеного на перших сторінках звіту: «Продуктивні сили Херсонської губернії представлені здебільшого землеробством. Воно становить найважливішу галузь місцевого господарства» [15; 3]. Проте, зрозуміло, усвідомленої єдності поглядів сніпов'язів і «білих комірців» не було. Зазвичай, лише страх перед начальством стримував перших від того, аби висловити омріяне й бажане – «всі ґрунти в поміщика треба відібрати й віддати нам». Ідея чорного переділу залишалася настільки актуальною для хліборобів, що навіть на початку ХХ ст. у «ліпше капіталізованій» Таврійській губернії її рецидиви траплялися повсюдно [15, с. 16].

Не буде перебільшенням сказати, що в цій сфері селяни діяли найкреативніше, не зупинялися, бувало, навіть перед вбивством своїх кривдників. Як, скажімо, на Поділлі Йосип Лужняк «із компанією». Проникнувши в ніч на 29 липня 1915 р. до приміщення управління маєтку вікном, гурт застрелив єврея М. Гилельсу – прикажчика графа Демидова за те, що той «нечесно поділив снопи» тільки-но зібраного врожаю [16, с. 4]. Вочевидь також і Євген Чикаленко мав достатньо підстав уважати знайомих йому селян рідної Херсонщини «байдужими до всього, що не торкалося їхнього матеріального становища» [11, с. 165]. Він же звернув увагу на характерні уподобання рільників, які потрапили до складу російської Державної думи в 1906 р.: «Усі оті селяни українці були, крім кількох, несвідомі і дбали тільки про земельні інтереси своїх виборців селян, а часом тільки про свої власні» [11, с. 422].

Шукати пояснення процесу національної політизації селян виправдано буде якраз у такому контексті. Певно, побудники (ініціатори) модернізації мали надходити ззовні. Зазвичай, у формі роз'ясню-

вальної роботи, підкріпленої особистою практикою та симпатією «агітаторів». На тлі загальної картини цілковитої байдужості тільки переконлива різниця сказаного чи продемонстрованого здатна була зрушити з місця віковичний перебіг подій [17, с. 2]. Докладне знайомство з особливостями участі селян у виборах до земств, становлення так званого «масового кооперативного руху» підтверджує цю умову [18, с. 4]. У роки століпінської аграрної реформи застаємо ситуацію, коли до різних форм кооперації залучені вже сотні тисяч хліборобів [19, с. 7–8]. Але в абсолютній більшості випадків фундаторами відносно масових об'єднань були не самі «тутешні». І хоча створені структури виступали важливим чинником «розвитку ініціативи і самодіяльності мас», певною мірою справді пробуджували інтерес до нової культури сільського господарства, «відмінною рисою селянської кооперації було те, що виробництво продукції відбувалося за рахунок праці членів селянської родини», причому «не для зиску, а для добра спільноти» [20, с. 59]. Як це відбувалося найліпше, добре описав Є. Чикаленко: «За останні роки... почала, під моїм впливом, відокремлюватись невеличка купка душ біля десятка, яку можна назвати інтелігентною. Вона складається з елементів середнього віку, не однакових по своєму економічному станові, але таких, що покінчили школу, передплачують дешеві газети, добувають де можна книжки і читають їх запоем; вони по моїй ініціативі заснували кредитове товариство, згуртувались коло цього діла і потроху зачинають керувати всім селом..., тепер найбільше балакають про кредитове товариство, про яку-небудь нову сільськогосподарську машину, куплену через це товариство, про те, що пишуть у газетах і т.д.» [11, с. 275–277].

Проте чи завжди цього зовнішнього впливу було достатньо? Імовірно, що ні, бо прогнозувати й використовувати «національне поведіння» українських селян не вдавалося нікому. Так, у Таврійській губернії з початком Першої світової війни до шкільної освіти додалася новинка. З ініціативи губернатора в селах Мелітопольського і Бердянського повітів почали організовувати приїждже кіно. У присутності багатотисячних натовпів тамтешніх селян кіношники демонстрували спеціальні картини про особливості організації та ведення сільського господарства, тваринництва, садівництва. Хліборобський загал виявляв до цих сюжетів найвищий інтерес. Коли ж на початку фільму на екрані з'являвся портрет Миколи II, присутні довго кричали «ура!» [21, 24–25]. Така реакція пересічних малоросів на образ «національно чужого» монарха не повинна дивувати, адже, на відміну від радянських істориків, опонентами українські селяни вважали не царя, а чиновників. І не тому, що ті говорили російською (хоча невірно було б недооцінювати мовний чинник, якщо зважити, що «крім глухих кутків, усі малороси розуміли московську мову») [11, с. 127] чи в цілому позиціонували себе «під росіян», а насамперед через те, що були з іншого, неселянського культурного світу в усіма похідними звідси наслідками. Залишатися самими собою для сільського українця означало вірити в правду царя, «сумніватися в

законності казенних людей», а головне «самим знати, що їм ліпше» [22]. І ось тут важливо зазначити, що в етнічно своєму світі український мужик не хотів знати ніяких серйозних компромісів і поступок. Лише крайня потреба примушувала його приборкувати свою волю. При найменших образах і зверхності з боку того, кого селянин вважав собі рівним, не викликав ніякого остраху, він поводився адекватно своїй екзистенціальній сутності – «лайнувся і пішов» [23].

Дещо раніше, коли до сусіднього села Мала Михайлівка Катеринославської губернії дійшли столипінські перетворення, «розверстані» селяни поволі виселялися на хутори. Робили це без особливого бажання, радше навіть навпаки. Але, що поробиш, усесильне начальство вимагало. Аж тут, в один із святкових днів місцевий священик під час проповіді, звертаючись безпосередньо до присутніх у храмі парафіян, дозволив собі дещо контраверсійне, мовляв, «тримайтеся, братове, вкупі і не роз'єднуйтеся» [24, с. 8–9]. Цим відразу скористалися сільські агітатори – найактивніші в громаді домогосподарі. Їхні заклики було почуто й чи не всі новоспечені хуторяни відразу почали відмовлятися від переходу. Після того, як начальство «попрацювало» вдруге, розверстання продовжилося більш-менш успішно. На нових місцях селяни, виявляючи звичну господарську вправність, поспішали облаштуватися. У таких випадках увагу чиновників часто привертала їхня здатність переносити труднощі, пристосовуватися до складних умов. Бувало, захоплені ідеєю змін, переселенці з нетерпіння чекали першого приїзду агронома чи якогось іншого спеціаліста. І хоча з нього часто кепкували, уперше слухаючи, скажімо, про технологію багатопілля, нагальні на той час вимоги лунали чимраз сміливіше. Приміром у степовій зоні України – «води і школи!» [24, с. 8–9].

Зовсім уже «не національно консолідуєчим» виглядало перевтілення тих селян, які не набували рис «людей модерних», але починали втрачати весь позитивний набір традиційних сільських мешканців. Отак, згідно з матеріалами, які потрапили до звіту чернігівського губернатора за 1911 р., сільська молодь «стала дивитися на себе як на *сіль землі*». Їй нібито «всі мали служити і всі перед нею схилилися» [25, с. 12]. В окремих випадках доходило до тероризування старших людей, не кажучи вже про зверхнє ставлення до таких авторитетів як церква й батьки. На думку своїх/чужих клерків, які склали текст звіту, «вино, розгул, розв'язаність і шалапутство» швидко руйнували раніш існуючий патріархальний уклад [25, с. 12]. Проте свій «докір» ми адресуємо не лише молоді. Збереглося багато свідчень (зокрема й зібраних М. Грушевським) про те, чому відтепер присвячували свій вільний час дорослі. Як зазначав дописувач започаткованої в 1909 р. газети «Село» Ю. Сірий: «Гепер досвіткі та вечорниці не ті, що колись були... На гулянках звичайно... карти, пиятика, а часом і бійка... Шукають розваги в чарці і старші люди» [26, с. 5].

У такій ситуації, коли сама інтелігенція коливалася у своїх поглядах між «донаціональною» і

«національною» ментальностями й у цій невизначеності мала повсякчасно робити вибір між самодостатністю селянина і російською державністю, розраховувати кожен міг лише на власний вибір і власні сили. За півтора року до початку Першої світової війни Сергій Єфремов зробив цілком слушне припущення: «Якщо мазепинських сил вистачить для створення української культури, то репресіями цієї справи не зупинити. Вистачить, – будьте спокійні! Уже вистачило, уже репресії не дієві...» [27, с. 98]. «Але хто знає, – мудро, по-філософськи зазначив перед цим майбутній академік, – що чекає нас у майбутньому?» [27, с. 98]. Так уже станеться, що до певної міри збудеться і перше застереження, і друге передбачення Єфремова, якому судилося таки стати жертвою репресій на більшовицький лад оновленої імперії.

Нагадаємо, до періоду, про який іде мова, терміни «малорос», «південнору(о)с» уже встигли поширитися на всю територію розселення українців. Попри зверхньо-імперський контекст, людей вони не ображали, як і не принижували їхньої національної гідності, бо мали чисто науковий, умовний характер [28, с. 25]. Звертання ж «неросійська людина» створювало дискомфортне почуття «антипатріота» [29, с. 148]. У такому виборі українофіли ідентифікували себе з селянським загалом, задовольняючись відчуттям етнічної відмінності від російського (великоруського). Думку Михайла Грушевського про поширення другого, «також місцевого терміна, прийнятого самим населенням» – «Україна, українець» – виправдано більшою мірою використовувати для позначення погляду не селян, а тих же українофілів («літературного відродження»). Про що сам історик і зазначив [28, с. 26].

Ситуація з проясненням проблеми постає надто заплутаною, особливо якщо до всього долучити чільні вади самого епістемологічного інструментарію. До парадоксів сучасного історичного наукового мислення, зокрема, варто зарахувати досить часте вживання терміна «загальноросійський». В українській історіографії його сприймають як щось «напівросійське-напівнеросійське» на тлі українського. Це справді, кажучи словами Я. Дашкевича, дискусійна, але мало дискутована проблема. Адже двозначність терміна влаштовує учасників потенційної полеміки й тому вони вповні вдовольняються кон'юнктурною моменту. Спробу зняти табу з його пояснення мотивуємо неспроможністю в межах існуючого розуміння рельєфно виокремити предмет зацікавлення. Деякі сучасні дослідники обходять цю проблему в той спосіб, що знову вдаються до маскуванню етнічно-самобутнього за фасадом традиційного, тобто універсального. Мовляв, українське традиційне селянство більше «традиційне», аніж «українське». Звідси, до речі, схильність дослідників до різного формулювання предмета наукових пошуків [30]. Почасті поділяючи такий підхід, усе ж зазначимо, що термін «загальноросійський» не зовсім адекватно відображає сутність багатьох історичних явищ. Є підстави вважати мотиви його дотримання суто ідеологічними, позаяк надто вже це зручна формула підтягування «всього і вся» під російське,

коли воно не є таким за визначенням. З другого боку, ігнорування «іншого» в начебто російському, яке, судячи з усього, в такому чужому статусі прописалося там ненадовго.

У прагненні підкріпити своє припущення, що на початку ХХ ст. українська інтелігенція шукала і знаходила «національно свідомих» хліборобів-трударів, процитуємо фрагмент протесту селян чотирьох повітів Катеринославської губернії з приводу їхнього негативного ставлення до голови представницького виборного органу центрального управління імперії, датованого 1913 р. Ось ключові слова: «Ми, селяни..., усвідомлюючи інтереси духовного життя всього українського народу, з обуренням висловлюємо свій протест проти виступу голови Державної думи п. Родзянка. Найперше, п. Родзянко не має права втручатися в питання українського життя тому, що ми зачисляємо його до тих людей, які залишили свою мову і зневажили інтересами власного народу: вони не знають нашого темного простого народу і його потреб, а також не беруть участі в культурному житті української національності» [31, с. 81]. Зрозуміло, що само по собі звернення не дає можливості скласти об'єктивне розуміння політичної культури селянського загалу. Однак його поява у друкованому виданні засвідчує, що патріотично налаштована інтелігенція дедалі активніше апелювала до «голосу з народу», що свідчить про ознаки цілком європейської тенденції розвитку українського національного руху на Наддніпрянщині.

Вочевидь «своя» інтелігенція переймалася насамперед творенням об'єктивно-любого образу селянства. Робила це цілком щиро й послідовно. Ще наприкінці 1850-х рр. М. Костомаров писав: «Закінчую огляд малоросійської літератури..., працюю над розбором малоросійської народної поезії» [32, с. 1–3]. Такий «фронт робіт» напевне що був мотивований сильним бажанням звеличити успадковану від рідної матері культуру. Це прагнення «з найближчим і глибоким інтересом» він пронесе через усе життя [10, с. 152]. Осмислювати ж його почне, вочевидь, ще в юнацькі роки, проте більш-менш чітко сформулює згодом, у зрілому віці. Так, у листі до О. Котляревського, датованого 1871 роком, натрапляємо на показове в цьому відношенні прохання до голови Історичного товариства Нестора Літописця О. Котляревського: «Олександрє Олександровичу! Потрібно написати статтю велику, вчену, філологічну, нею доказати, що південноруське нарiччя є самостійна мова, а не неорганічна суміш російської та польської. Це треба. Від цього залежить наша справа» [33, 2]. Традицію продукувати народний образ нації зберігатиме і в наступні десятиліття.

На думку М. Грушевського, найбільшим подвигом таких людей (у цьому разі йшлося про Михайла Максимовича) «було вияснення народної основи української історії» [34; 2]. Як це починалося і відбувалося, ще в 1855 р. зазначив О. Афанасьєв-Чужбинський: «Ці відомі етнографи тривалий час мешкали в селах і могли самі бачити й вивчати сільський побут, манери... селян» [35; 2]. Тобто для його та наступних поколінь служителів Клію історія й етнографія означали щось близьке, споріднене. Сама

процедура проведення польових досліджень спричиняла унікальну нагоду живого спілкування, ба більше – саме спілкування було зумовлене назрілою потребою в такому історичному діалозі. Вочевидь її формування відбувалося згідно зі своєю внутрішньою (епохальною) логікою, та ще й виразно усвідомлено.

Штрихи до технології залучення селян Наддніпрянської України в націотворчі процеси, «напрацьовані» до середини ХІХ ст. і надалі лише почасти кореговані, можна простежити в спілкуванні українофіла В. Білозерського (до речі, автора програми навчання, яка була пристосована до селянських потреб) з письменником Г. Данилевським. Другий, хоча і ввійшов в історію як російський письменник, також був вихований на традиціях української старовини й етнічних цінностей, що знайшло своє відображення в його численних художніх замальовках із «м'яким українським гумором місцевого побуту й описом природи» [36; 4, 7]. Наприкінці 1862 р. Білозерський писав своєму приятелю: «Першу частину «Беглых» (ідеться про роман «Беглые в Новороссии». – Ю. П.) я давно прочитав. Тепер не витерплю, аби не сказати: є за що похвалити, але не мало й такого, за що пожурити потрібно. Особистості вибрані відмінно... за виключенням персонажів із народу... І виконання майже ніякого: навіть прикро за таку нехудожню зневагу до пречудового матеріалу» [37; 1]. Вчитуючись у контекст критики, логічно припустимо, що Білозерському було набагато ліпше бачити правдивість запропонованих образів. І все ж віддамо належне Данилевському. Інтерпретації окремих фрагментів його (та подібних їм) художніх творів, написаних під безпосереднім впливом подій, дають змогу оптимізувати відтворення багатьох сторін життєдіяльності хліборобів, збагнути чуттєвість та емоційність їхнього середовища, зрештою, виявити межі готовності залучення його представників до ідей, котрих тепер прийнято називати націєтворенням [38, с. 8]. До того ж не варто забувати, що до початку ХХ ст. збирання етнографічного матеріалу помітно випереджало його системне осмислення. А до першої чверті того ж ХХ ст. культура селянської спільноти була переважно безписемною. Тому сучасні дослідники змушені спиратися здебільшого на описи людей «зі сторони». А вони були схильні, як відомо, замальовувати картину життя досить песимістно. «Інтелігенція була залякана, пригноблена, – писав у своїх «Спогадах» про рубіж ХІХ–ХХ ст. Є. Чикаленко, – а народ засліплений темнотою в національним розумінні до такої міри, що аж страшно ставало за будуче» [11, с. 348].

Якщо спробувати простежити залучення українських селян у націєтворчі процеси через фізичний і моральний образ, творення якого польський історик Г. Маркєвіч визначає трьома чинниками – рівнем цивілізаційного розвитку (залежав від історичної традиції, суспільної ситуації та економічних умов), обсягом політичних, суспільно-економічних і культурних свобод (був обмежений рамками устрою та внутрішньої політики Російської імперії), станом усвідомлення власної індивідуальності, відмінності і сили впливу, який був окреслений почуттям власної

національної ідентичності [5, с. 347], то ситуація виглядає не так безнадійно, проте потребує подальшої копіткої праці.

Отже, зусилля українства посткріпосного періоду заявляти про себе в класичний спосіб поведінки спільноти, яка «національно відроджується», виявилися не зовсім вдалим. Як і достатньої кількості голосів істориків для стандартного підтягування цих східно-європейців під європейців західних. І, на наш погляд, цілком зрозуміло чому. Навіть польським будівничим національного проекту, попри живучість державницької ідеології, довелося долати чимало труднощів у справі інтеграції свого поспільства у модерну націю європейської моделі. Українські ж будителі до початку ХХ ст. встигли заявити про свою послідовно проукраїнську позицію, але не спромоглися успішно «імплантувати її в народ». Оте пресловуте наближення селянських мас до національного життя відбувалося не так у режимі діяхронії поступального

розвитку, як у синхронії (співіснуванні), що засвідчує радше самобутній шлях модернізації. В українському досвіді вертикального (народного) націєтворення культура традиції не руйнувалася культурою модерну, а здебільшого пристосовувала її під себе, тому цей процес дослідникам варто так і оцінювати. Саме ж українське селянство залишалося на початку ХХ ст. переважно в полоні патріархальних устоїв і цінностей, що означало, по-перше, потенційну можливість кількох варіантів подальшого національного самовираження, по-друге, попередню відмову у сто відсотковій вірності будь-якому із них. Насамкінець ще раз наголосимо: сама практика інтелектуального конструювання українського націєтворення на етнічній основі під англійський, французький і навіть польський сценарій є дещо штучним методологічним калькуванням, хоча така констатація аж ніяк не покликана підважувати бажання сучасних українців до євроатлантичної інтеграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. О. III конгрес польських істориків села й селянського руху // Укр. істор. журнал. – 2006. – № 6. – С. 223–225.
2. Меджецький В. Селяни у націєтворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Україна модерна. – Число 6. – Львів, 2001. – С. 59–76.
3. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
4. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
5. Markiewicz G. Świadomość państwowa Polaków i Ukraińców na przełomie ХІХ–ХХ wieku // Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w ХІХ і ХХ wieku / Pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierzęgi, L. Zaszkiłniaka. – Pzszów: Wydawnicwo uniwersytetu Pzszowskiego, 2008. – S. 337–347.
6. Див. електронний варіант праці Я. Дашкевича «Україна на межі між Сходом і Заходом (ХІV–ХV ст.)».
7. Луначарский А. Н. О национализме вообще и украинском движении в частности // Укр. жизнь. – 1912. – № 10. – С. 9–22.
8. Бурный Н. Деревня в 1913 году // Бодрая мысль. – 1914. – № 6 (3 января).
9. Весеословная волость // Киевлянин. – 1895. – 9 ноября (№ 310).
10. Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Т. III. Этнография малорусская. – Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – 425 с.
11. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: УВАН, 1955. – 504 с.
12. Див. у порівнянні з Галичиною: Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині ХІХ століття. – К.: Критика, 2007. – 336 с.
13. Див.: Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Укр. жизнь. – 1913. – № 6. – С. 5–20.
14. Михальчук К. П. К ответам кн. Е. Н. Трубецкого на анкету «Украинской жизни» // Укр. жизнь. – 1914. – № 11–12. – С. 18–31.
15. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 1284, оп. 223, спр. 162.
16. Летичев. Убийство // Подольские известия (Ежедневная политическая, экономическая и литературно-общественная газета). – 1915. – 6 августа.
17. РДІА. – Ф. 403, оп. 2, спр. 253.
18. Волгин В. В крестьянстве // Заветная мысль. – 1913. – № 4–5.
19. РДІА. – Ф. 1284, оп. 194, спр. 41.
20. Сулига І. Г. Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку ХХ століття // Укр. селянин. – Черкаси, 2002. – № 5. – С. 59–61.
21. РДІА. – Ф. 1284, оп. 194, спр. 27.
22. Крестьянские недоразумения // Киевлянин. – 1875. – 7 августа (№ 93).
23. Что подготовило почву для штундизма? // Там же. – 12 августа (№ 95).
24. РДІА. – Ф. 408, оп. 1, спр. 425.
25. РДІА. – Ф. 1284, оп. 194, спр. 46.
26. Сірий Ю. Аматорські вистави // Село (Українська народна ілюстрована газета для селян і робітників). – 1911. – № 1.
27. Ефремов С. А. На текущие темы // Укр. жизнь. – 1913. – № 1. – С. 92–99.
28. Грушевский М. С. Украина и украинство // Укр. жизнь. – 1912. – № 1. – С. 11–28.
29. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі (далі – ВР РНБ). – Ф. 874, оп. 1, спр. 2.
30. У 2007 р. «схожі» монографії дніпропетровського історика О. Михайлюка й автора цієї статті побачили світ під концептуально неточними назвами: «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси» (456 с.) і, відповідно, «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» (640 с.).
31. Протест екатеринославских крестьян // Укр. жизнь. – 1913. – № 10. – С. 81–82.
32. ВР РНБ. – Ф. 385, спр. 12.
33. ВР РНБ. – Ф. 386, спр. 61.
34. Див.: Бойко Н. І. Михайло Максимович. Навіки з рідним краєм (фотонарис). – Черкаси: Брама, 2004. – 248 с.
35. ВР РНБ. – Ф. 236, спр. 24.
36. Данилевский Г. П. Беглые в Новороссии; Воля (Беглые воротились) / Вступ. статья и примеч. Э. Виленской. – М.: Худ. лит.-ра, 1984. – 479 с.
37. ВР РНБ. – Ф. 236, спр. 28.
38. Український історик В. Підгасцький обґрунтовував причини сприйняття «літературної історії» як «справжньої історії» тим, що увага письменників прикута до історії конкретної «маленької» людини..., історії «життєвої» – тобто, як правило, драматичної і трагічної, історії без недомовок і «лакування». До того ж письменники першими торкаються таких непристойних «ненауково-

історичних» із погляду так званого «здорового глузду» сюжетів і «темних струн» людської душі, про які деякі «незаймані» фахівці-історики, здається, і не чули. Див. : Підгасцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Навчальний посібник. – Дн-к : ДНУ, 2000. – 392 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В. д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили
Сінкевич Є.Г. к.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

© І. П. Присяжнюк, 2011

Стаття надійшла до редакції 27.03.2011